

Afzien van geweld als machtsmiddel

Ernst Stern

De volgende passage is ontleend aan "[Wat zal men doen? Een filosofie van de Rechten van de Mens](#)" door Ernst Stern, uitgegeven door Olive Press, Amsterdam 2002. (In dat werk is ze te vinden onder het kopje "Literatuur", paragraaf 3 van hoofdstuk 3.) Stern wil in dit boek laten zien dat het recht in de zin van gerechtigheid, rechtvaardigheid, de essentie van de Rechten van de Mens dus, werkelijk fundamenteel is - hoe je het ook bekijkt. Hij bekijkt het uit zestien gezichtspunten, veelal vakwetenschappen. Niet de markt, niet de wapens, alleen gelijk recht voor alle mensen is basis voor mogelijke beschaving en ontwikkeling. Dat betekent o.m. dat de mensheid moet afzien van geweld als machtsmiddel. Daarom is René Girard belangrijk voor de schrijver. In het volgende fragment komt Girard dan ook meer dan eens ter sprake.

Dikwijls wordt de lezer in dit boek verwezen naar literatuur van een kwaliteit die men wereldliteratuur noemt, hetzij schone letteren van grote vermaardheid of filosofische werken die tot nadenken hebben gestemd. Een grens tussen deze twee is niet exact aan te geven omdat filosofen dikwijls ware kunstenaars zijn en schrijvers niets betekenen als zij geen denkers zijn.

Soms echter verwijs ik naar publikaties van zeer tijdelijke of geringe waarde, ook wel naar eigen werk. Niet alles wat ik aanhaal is literatuur. Bij gebrek aan universeel erkende maatstaven voor wat literatuur is ga ik af op mijn eigen smaak en indruk, voorzover mijn beperkte kennis toestaat. Dat doe ik ook als ik bijbelboeken behandel als wereldliteratuur.

Het is overigens een gevolg van mijn studierichting en werkkring dat ik onevenredig veel uit de bijbel aanhaal. Niet dat ik andere auteurs op een lager plan zou waarderen. Al of niet hagiograaf^{1[1]} zijn zegt niets over kwaliteit. Sommige bijbelboeken (Kronieken, Openbaring) vind ik alleen als hof-geschiedschrijving of verzetstekst interessant, niet uit literair oogpunt. En menigmaal overtreft heidense literatuur de hoogtepunten van de hebreeuwse, zoals Homerus met de Ilias, zijn ongeëvenaard meesterwerk over de krankzinnige Trojaanse oorlog. Simone Weil citeert hem dan ook zoals René Girard Jezus citeert, namelijk om ons op een openbaring te wijzen van de enige uitweg uit de vicieuze cirkel van het geweld.^{2[2]} Niet dat Weil Jezus niet zou citeren of Girard Sophocles niet...

1[1] Zo noemen theologen de auteurs van de Heilige Schrift, de hagia graphè in het Grieks.

2[2] Iliade VI, 456-458.

...tu tisseras la toile pour une autre

Et tu porteras l'eau de la Mésseis ou l'Hyperée,

Bien malgré toi, sous la pression d'une dure nécessité.

(Simone Weil, La Condition Ouvrière, Parijs 1951 p. 120.)

René Girard (Wat vanaf het begin der tijden verborgen was, Kampen 1990 p.243) citeerde Jezus in de volgende passage:

Zeker, ook dat doen zij. Maar toch is er een nuanceverschil: voor Girard is de bijbel unieke openbaring der waarheid, voor Weil is de waarheid, waar ook vandaan, de hoofdzaak.

Niet alleen om mijn leermeester Paulus trouw te blijven die mij heeft ingeprint "Er is geen onderscheid tussen Jood en Griek"^{3[3]} maar ook uit een soort spijtig bewustzijn van incompetentie tot oordelen over een hele literatuurverzameling tegelijk, wat de bijbel toch is, schaar ik me graag aan de zijde van Simone Weil. Waarheid is de maatstaf voor alle denken, ook als het gedachten van bijbelschrijvers zijn.

Een geloofsconflict met vromen die bijbelboeken a priori boven andere boeken stellen kan ik dan niet vermijden. Mijn argument is, dat ik niet in een jury zit die de bijbel laat winnen en zo ja, dat ik geen bijbelschrijver daarmee een passende eer zou bewijzen. Of is dit nu de "heilige vrees voor de bijbeltekst" die Girard aan Weil en alle humanisten verwijt?^{4[4]} Zelf heb ik werken van hen beiden, van nog anderen en van een aantal bijbelschrijvers met dezelfde ongegeneerde kritische belangstelling bestudeerd. (Daarin verschil ik trouwens niet van mijn vader die voorin zijn bijbeltje schreef "een mijner studieboeken".) Weer zo'n bijkomstigheid! Maar dat zegt niets; de lezeres of lezer oordele zelf.

Intussen blijft interpretatie van de literatuur beslissend voor de invloed die ze uitoefent. We zagen in voorgaande hoofdstukken al dat, sinds de machtsverhoudingen onder de mensen scheef zijn, alle op die verhoudingen betrekking hebbende teksten interpretatie nodig hebben, zodat de ene tekst de andere blijft voortbrengen. Ik heb mijn brood verdiend met het uitleggen van bijbelteksten waarvan ik nu weet dat die teksten mij uitleggen. Als Kierkegaard nog leefde en aan mij als theoloog werd voorgesteld zou hij misschien weer zeggen: "jij bent er dus knap in, dat Jezus voor jouw zonden gestorven is." (Voor jouw

Omdat geweld mimetisch is, omdat niemand zich ooit verantwoordelijk voelt voor de eerste keer dat het uitbreekt, kan alleen een onvoorwaardelijk afzien ervan tot het gewenste resultaat leiden:

"Want indien gij goed doet aan wie u goed doen, wat hebt gij vóór? Ook de zondaars doen dat. En indien gij leent aan hen van wie gij hoopt iets terug te ontvangen, wat hebt gij vóór? Ook zondaars lenen aan zondaars om evenveel terug te ontvangen. Neen, hebt uw vijanden lief, en doet hun goed en leent zonder op vergelding te hopen." (Lucas 6,33-35).

^{3[3]}Paulus, Romeinen 3,22; 10,12.

^{4[4]} Girard, Wat vanaf het begin der tijden verborgen was, p.293.

Wat de canon van de Heilige Schrift betreft en de vraag, in hoeverre ieder evenveel recht heeft om haar of zijn eigen canon van waardevolle literatuur bijeen te selecteren, maak ik graag melding van de theologische dissertatie van Dr Jonneke Bekkenkamp, Canon en Keuze. Zij pleit voor "een multi-perspectivische leeswijze, waarbij de lezeres niet in het middelpunt van een interpretatieve gemeenschap staat maar zich haar eigen cirkel trekkend, door verschillende circuits beweegt. Daarbij komt zij in botsing met teksten die daarbinnen als heilige teksten circuleren. Die boeken veranderen haar of laten haar koud." (Ik citeer uit een door haar op 11 april 1994 voor het Amsterdamse Ministerie van Predikanten gehouden referaat.)

zonden: Kierkegaard had nog een sacrificiële vertaling. De onverbloemde vertaling van Romeinen 4:25 luidt: "die is uitgeleverd tengevolge van onze overtredingen", evenals de tekst van Deuteromesaja waar dit een toespeling op is).5[5]

Onze jongste zoon schaamde zich voor deze afkomst, zei op school dat zijn vader knikkerfabrikant was, bewees dit met glazen knikkers die hij thuis in het vuur "gepopt" had en hoopte later oprecht dat ik nog tijdig fietsenmaker zou worden. In plaats van fietsen te maken heb ik, samen met hem en anderen, geprobeerd werk te maken van geruisloze systematische schendingen van mensenrechten in Nederland.

Wie naar Zuid-Frankrijk reist, passeert de waterscheiding tussen de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee als hij van het stroomgebied van de Loire in dat van de Rhône terecht komt. Als je precies op die grens in de regen gaat staan en naar het zuidwesten kijkt, kun je veilig beweren dat het regenwater van je rechterhand naar de oceaan loopt en van je linkerhand naar de Middellandse Zee.

Als men zich op het standpunt van de mensenrechten stelt, die voor iedereen gelijk zijn, kan men alle literatuur en ook alle interpretaties daarvan verdelen in voor en tegen aan de hand van een soort waterscheiding. Ik neem Bonhoeffer en Girard als getuigen van dit inzicht. Dit ligt temeer voor de hand omdat ik sinds jaren deelneem aan discussies in de nederlandse secties van de International Bonhoeffer Society en van het Colloquium on Violence and Religion, organisaties die gewijd zijn aan multidisciplinair onderzoek naar de betekenis van deze twee denkers voor het begrijpen wat er gebeurt.

Die waterscheiding loopt tussen, aan de ene kant, sacrificiële (Girard) of religieuze (Bonhoeffer) literatuur en, aan de andere kant, niet-sacrificiële of niet-religieuze. Beide auteurs wantrouwen de eerste soort en kiezen de tweede. Zij interpreteren de bijbel, de grote dichters en romanschrijvers, de joodse en de christelijke tradities op belangrijke punten als anti-religieus, anti-sacrificiël en bestrijden religieuze, sacrificiële interpretaties ervan.

De overeenkomst tussen beide denkers zit hierin dat zij met hun termen sacrificiël en religieus in principe hetzelfde bedoelen, namelijk: discriminerend, met twee maten metend. Hoewel zij nergens naar de Rechten van de Mens verwijzen zijn zij van grote betekenis voor de bescherming ervan, omdat zij consequenties van het definitief breken met discriminerend denken hebben uitgewerkt. Dit bracht beiden ver buiten hun vakgebied. Hun werk beweegt mensen van diverse vakgebieden om dit radicaal nieuwe denken zo kritisch mogelijk, dus in gezamenlijk overleg, voort te zetten. Vele anderen denken in dezelfde richting.6[6]

Een *sacrificiële* interpretatie daarentegen van Bonhoeffer's werk wordt verdedigd door Eberhard Bethge, vriend en biograaf van Bonhoeffer. Volgens Bethge moet Bonhoeffers

5[5] Vakliteratuur hierover o.a. bij Herman Wiersinga, *De verzoening in de theologische discussie*, Kampen 1971, en in mijn *Macht door Gehoorzaamheid*, Baarn 1973.

6[6] Ook in Nederland zijn zulke denkers te signaleren. Ik denk aan Jan Pronk, die in mei 1993 in Utrecht een rede hield over de herijking van alle normen en waarden met als toetssteen de vraag of die waarden open zijn voor alle mensen of gesloten zijn rondom de eigen soort mensen. Ik denk ook aan Feitse Boerwinkel die in zijn *Inclusief Denken*, Bussum 1966, hetzelfde betoogde. Beiden verwijzen noch naar elkaar noch naar Bonhoeffer of Girard.

Ethiek begrepen worden in het licht van zijn toenmalige betrokkenheid bij de voorbereidingen van de aanslag op Hitler.^{7[7]} Tirannenmoord is echter een mensenoffer terwille van de openbare veiligheid, het beramen ervan een vorm van sacrificiëel ofwel religieus denken; hetzelfde 'entzweite' denken dat Bonhoeffer bestreed. Die "betrokkenheid" van Bonhoeffer bij de aanslag op Hitler moet dan ook, andersom, begrepen worden in het licht van zijn niet-religieuze Ethiek én zijn latere werk, dus: als inconsequentie. Precies zoals Girard schreef over Dostojevsky: "Men kan Dostojevsky's oeuvre niet verklaren uit zijn leven. Maar wellicht zal men er aan de hand van zijn oeuvre ooit in slagen zijn leven werkelijk te begrijpen."^{8[8]}

Met andere woorden: het feit dat Bonhoeffer zijn complotterende vrienden niet liet vallen betekent niet dat hij zelf geen pacifist meer was.

Een *religieuze* interpretatie van Girard's werk wordt gepresenteerd door Dr. Frits de Lange. In een recensie van het laatst aangehaalde werk van Girard ("Wat vanaf het begin der tijden verborgen was...") schreef hij: "Girard komt met de wichelroede van zijn niet-sacrificiële lezing in de hand tot een tweedeling in de joods-christelijke traditie, waarvan alleen de geweldloze helft (zeg maar de johannesche) aanvaardbaar is. Ongemerkt is zijn beschrijvende cultuurtheorie daarmee in religieuze ethiek overgegaan en vereenzelvigd hij het door hem beschreven wetenschappelijk 'ware' met het evangelische 'goede'. (...) Voor de wetenschap de stukjes en beetjes, voor de religie de grote greep. Maar beide tegelijk? Dat kan niet goed gaan."^{9[9]}

Een sacrificiële interpretatie van Bonhoeffer en een religieuze van Girard, gepresenteerd door twee van de meest deskundigen! Ja, maar niet volgelingen. Bethge heeft tijdens congressen meermalen gezegd dat zijn vriendschap met Dietrich Bonhoeffer als een noodlot zijn verdere leven bepaald heeft. En De Lange noemde René Girard in zijn recensie een bemoeial.

De niet congeniale interpretaties die Bethge en De Lange van deze wereldberoemde auteurs geven zijn te verklaren indien zijzelf, in tegenstelling tot die auteurs, niet kunnen of mogen geloven dat de mensheid zonder geweld verder kan leven. Girard, Bonhoeffer en velen met hen kunnen juist het tegendeel niet geloven, namelijk dat zij *mèt* geweld verder kan leven. Het is inderdaad een kwestie van geloven, maar dat wil niet zeggen dat men deze a-religieus geïnspireerde denkers, Girard en Bonhoeffer, religieuze aandoeningen mag aanwrijven als interpretatiesleutel voor hun werk; hoogstens als handicap. Niemand is vrij van religieuze aandoeningen.

^{7[7]} Hij zei dit in de discussie die mijn bijdrage aan het Internationale Bonhoeffercongres in Kaiserswerth uitlokte, in 1982. Die bijdrage kon overigens niet in de congresbundel worden opgenomen, omdat de strekking ervan, zei Pfeiffer, "te ver naast het kerkpolitieke accent van het congressthema" lag.

^{8[8]} René Girard, *Dubbels en Demonen*, Tielt 1995 p. 82 (vertaling van: *Critique dans un souterrain*).

^{9[9]} Frits de Lange, "René Girard, een heerlijke bemoeial", in *Hervormd Nederland* van 11 mei 1991.

De vergelijking met de waterscheiding was serieus bedoeld - precies even serieus als De Lange's correcte vergelijking van Girard's theorie met een wichelroede, aan de hand waarvan Girard tot een tweedeling kwam tussen geweldplegend en geweldloos denken in de bijbel. Inderdaad geldt dit interpretatiedilemma voor alle belangrijke (bijbel)teksten. Ik kan niet nalaten, daarvan zelf een voorbeeld te geven.

In een artikel in Militia Christi had ik geschreven dat God de Vader nooit de dood van God de Zoon beoogd had en dat Jesaja 53:10 zulk een vertaling niet toelaat. De classis Harderwijk van de Nederlandse Hervormde Kerk diende naar aanleiding daarvan een aanklacht tegen mij in. De tekstinterpretatie van deze aanklagers vloeit voort uit hun geloof in een straffende God; hun aanklacht tegen mij rijst uit het onoverbrugbare verschil tussen deze gewelddadige en een geweldloze God. Bij deze Jesaja II zelf, daar heeft Girard gelijk in, spelen beide onverenigbare geloofsvoorstellingen door elkaar heen. Men moet dus wel interpreteren: in de ene of de andere richting. Geweldloosheid is de sleutel der kennis!

Het feit dat Israël als volk een geweldloze interpretatie van zijn geloof ruim achttien eeuwen lang politiek gemanifesteerd heeft in zijn ongewapend optreden, van 135 tot 1942, is een volstrekt unieke prestatie waarvan de betekenis voor de mensheid nauwelijks beseft wordt.¹⁰[10] Voor mij echter is niet Israël's interpretatie beslissend; voor mij, ik schreef het al, zijn de gevolgen, die anderen ondervinden van mijn denken, mijn maatstaf voor interpretatie.¹¹[11]

Over de lugubere gevolgen van een geloof in een god die de onschuldige straft hoef ik hier niet uit te weiden. Ernst Cassirer schreef al: de mens verstaat zichzelf in het beeld van zijn god,¹²[12] probeert dus op die god te lijken. De god staat model. Als die god niet humaan is, berg je dan!

Theologen zullen hier opnieuw vaststellen dat voor mij de ethiek het geloof bepaalt, niet omgekeerd. Als zij met ethiek mijn rechtsopvatting bedoelen, dan is dat juist. Ik ga uit van de Rechten van de Mens, niet van een nog heersende opvatting die men bij Paulus meent aan te treffen waar deze schreef: "Wat niet uit het geloof is, is zonde."¹³[13] Paulus was echter een Jood en zijn begrip "geloof" is geen religieus doch een moreel begrip, afgeleid van het hebreeuwse werkwoord "betrouwbaar zijn." Daarmee bedoel ik: het geloof van Paulus is wel integrerend (moreel) en transcendent (hoopvol), doch niet dubbelzinnig, niet ritueel, en

¹⁰[10] "Het achterwege blijven van georganiseerd gewapend optreden van Joodse zijde in de lange periode van 135 tot 1942 vertegenwoordigt, tegenover het optreden van christenen in dezelfde periode, een alternatieve traditie die nog onvoldoende ernstig genomen is." E.Ed.Stern, Macht door Gehoorzaamheid, Baarn 1973, stelling 10 bij dit proefschrift.

¹¹[11] Zie Hoofdstuk 1 p.45, vlak onder het gedicht van Rawie.

¹²[12]Ernst Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen II 1925, p. 269: "So bewährt sich immer wieder, dass der Mensch sein eigenes Sein nur in soweit erfasst und erkennt, als er es sich im Bilde seiner Götter sichtbar zu machen vermag."

¹³[13]Romeinen 14,23.

niet ijverig of autoritair. Gevolg daarvan is, dat ook bij Paulus de ethiek (lees: recht en moraal) het geloof bepaalt. Nooit wordt hij moe, juist dit te betogen.14[14]

De godsdienstvrijheid vindt, blijkens de desbetreffende internationale verdragen, haar grenzen in de onvoorwaardelijke eerbied voor de fundamentele rechten van anderen. In dit land mogen christelijke scholen islamitische kinderen en openlijk homofiel levende leerkrachten nog weren omdat zulke discriminatie op grond van religie en van seksuele geaardheid, hoewel in de beschaafde wereld verboden, met hun type christendom strookt. Ook het roomse embargo op anticonceptiva bestaat nog. Het recht bepaalt de moraal en het geloof; deze bepalen op hun beurt de tekstopvatting. Men moet dus orthodoxie en strafrecht trotseren om tot een betere tekstopvatting te komen. De Nederlandse achterstand in mensenrechten-wetgeving wreekt zich tot in de Nederlandse bijbelinterpretatie.

14[14]"Want de gehele Tora is in één woord vervuld, in dit: gij zult uw naaste liefhebben als uzelf." Galaten 5,14; Rom.13,8-10.